

У ЕВАНГЕЛЛІ ТЫМ ДЗЕЙНІЧАЮЦЬ:

Юрась Братчык з П'янага Двара, ён жа Хрыстос.

Шкаляр-недавучка, за дабрыню і сумненні ў веры выгнаны з Мірскага калегіюма.

А п о с т а л ы:

Іосія бен Раввуні, ён жа Іуда.

Былы медных спраў майстра, былы ювелір, былы тлумачальнік Талмуда, былы, дзякуючы гэтаму, бядняк. За тыя самыя, што і Юрась, якасці выгнаны са Слонімскага кагала.

Багдан Роскаш, ён жа Фама (Тумаш), званы Блізнюк.
Беларускі шляхціц.

Лявон Конаўка, ён жа Кіфа — Пётр (Пятро).

Былы рыбак з Бяздоннага возера, што пад Слонімам.

Аўтух Конаўка, брат Лявона, ён жа Андрэй.

Былы рыбак.

Сіла Гарнец, ён жа Іакаў Зеведзееў (Якуб).

Былы рыбак з таго самага Бяздоннага возера.

Ладзь Гарнец, ён жа Іаан Зеведзееў (Ян).

Былы рыбак, брат Сілы. Будучы «евангеліст».

Акіла Кіёвы, ён жа Філіп (Піліп) з Віфсаіды.

Былы дрывасек.

Данель Кадушкевіч, ён жа Матфей (Мацей).

Былы мытар. Будучы «евангеліст».

Мірон Жарнакрут, ён жа Варфаламей (Баўтрамей).

Былы актор.

Якуб Шалфейчык, ён жа Іакаў Алфееў меншы (Якуб).
Дыякан-расстрыга.

**Ян Каток, ён жа Ляввей, празваны Фадзеем (Тадэем),
ён жа Іуда Іакаваў (Іакаўлеў), ён жа Нафанаіл.**
Былы фокуснік.

**Міхал Іліяш, ён жа Сымон Кананіт па мянушцы
Зілот.**
Былы канакрад, былы прафесар Смаргонскай акадэміі.

Д о б р ы я:

Кашпар Бекеш, вялікі беларускі гуманіст, вучоны, атэіст-багаборца.

Альбін-Рагвал-Алёйза Крыштофіч, гуманіст.

Анея Палянка.

Кірык Вястун, каваль.

Дудар.

Ціхон Вус, мешчанін,
залатых спраў майстра.

Зянон, мужык.

Гіаў Турай, мечнік.

Марка, сын Гіава.

Кляонік, сябра Маркі,
разьбяр багоў.

Сілавусы.

Малады.

Ратма, сын ваяводы наваградскага.

Маці Божая (у сне). Падобная да Анеі.

Бог Саваоф (у сне). Падобны да сілавусага.

Старая, што маліла аб карове.

Мужчына на вогнішчы.

Варган Будзіміравіч пан Коцкі, бедны шляхцюк.

Жанчына з рэпай.

**Ні халодныя і ні гарачыя,
але здатныя да дабрыні:**

Бурмістр Гародні Юстын.
Сотнік, пазней тысячнік, Карніла.
Кіраўнік асуджанага заслона.

Ворагі:

Кардынал Цыпрыян Лотр, папскі нунцый.
Біскуп Ян Камар.
Мніх-каплан касцёла дамініканцаў, адзін з тайных стваральнікаў ордэна Ісуса — Фларыян Басяцкі. Галава доказнай інквізіцыі. Доктар ганорыс каўза ўніверсітэта ў Саламанцы.
Мітрапаліт Грынь Балвановіч.
Цыкмун Жаба, войт Гародні, магнат.
Кат горада і доказнай інквізіцыі.
Марына Крывіц, яна ж Марыя Магдаліна, каханка Лотра, падасланая да Хрыста.
Іллюк Спасаіконапраабражэнскі, ён жа Іаан Хрысціцель.
Расстрыга.
Лазар, вельмі багаты мужык.
Марта. } Яго сёстры.
Марыя. }
Хлебнік.
Рыбнік.
Гаспадар хутара.
Тэадора, ягоная жонка, юнацкае каханне Братчыка.
Ваявода наваградскі.
Гандляр індальгенцыямі.
Генеральны камісарый святой службы.
Пархвер.
Ганец.
Хан Марлора, цёмнік, военачальнік татар.
Мурза Сялім, ягоны сын.
Джанібек, воін.

СЛОВА АД ДВОХ СВЕДКАЎ

...і на пачатку панавання таго Жыкгімонта Першого быў нейкій... который з лёгкасці якой умысліў або рачэй з распачы імя і зверхность Хрыста Господа собе прыпісаў і прівлашчаў.

«Кроніка Белаі Русі...» каноніка жмойскага Мацея Стрыкоўскага

Будучы на схіле дзён, рыхтуючыся да агульнай чашы чалавечай — яе ж ніхто не праміне, — ведаючы, што за крэсам не сустрэнемся зноў, бо веры мы рознай, а магчыма, і за крэсам ляжыць «можа быць» ці ўвогуле «нішто», вырашылі мы, адзін пісьменны, а другі памятлівы, распавясці вам, людзі, аб Юрасю Братчыку, якога царква назвала «лжэ-Хрыстом».

Ілжа і мана! Многіх яны так білі каменнямі, а потым кананізавалі. Гэтага — найрад. Абылгалі і забылі пісьменныя, абылгалі багатыя, абылгалі кніжнікі прадажныя імя яго. І запісалі аб ім толькі Мацей Стрыкоўскі, ды Квангін Алесь-летапісца, ды Варлам Аршанскі, ды Збароўская пісцовая кніга, ды Андронік, Лагафіл па прозвішчы, з Буйнічаў Магілёўскіх.

Але першыя два, кнігі свае ратуючы, дзеля страху іўдзейска, аб Гародні нібы і не помняць;

рабунак Цудатворнай з Вільні ў Частагоў адно-сяць; злодзеям адным яго робяць, жартам шал-берскім¹ усё паказваюць, гішторыяй круцельскай. А астатнія, калі і гавораць аб бунце і вялікай гародзенскай разні, то, ведаючы мала, радкамі двума, ад адной літары чырвонай да другой: «Хрыстос той рачоны горад узяў і людзей набіў, але потым...» І, яшчэ словы два сказаўшы, гавораць потым, як карова ў ратмана² на лёдзе нагу зламала і што сена дужа ў гэтым годзе дарагое было. Патрэбнае хіба свінням непатрэбным сена?!

Як збіраюцца прылічваць кагосьці да ліку святых — спамінаюць, ці стварыў ён да скону хаця б два цуды. І «адвакат д'ябла»³ тыя цуды пытае сумненнем, спрабуе давесці, што былі гэта не цуды, а якіясь чары і гуслі і блуд лотраўскі⁴, і доказаў патрабуе, што дзівы гэтыя былі.

У яго, у Юрася Братчыка, цудаў было больш. І галоўны цуд — мёртвыя ўсталі, калі прыйшоў ён.

І таму аблудам гэтым, чарнакніжнікам, да-вялося б вырашаць і выракаць пытанне аб другім прышэсці Сына Божага на зямлю, а гэта цяжэй, чым кілка там дурняў у святыя запісаць.

Маўчаць яны. Маўчаць і кнігачэі. Хто ве-дае — той сказаць не можа ці не хоча. Хто мо-жа сказаць — той не ведае.

¹ Махлярскім. (Тут і далей заўвагі аўтара.)

² Радца.

³ Удзельнік абраду кананізацыі.

⁴ Круцельскі.

*А мы можам. Мы ведаем. Мы хадзілі з ім.
І старыя мы ўжо. Няма чаго нам, як кату ля
гарачага сала, хадзіць. І сала нам непатрэбнае, і
лазіна нястрашная. Ды і раней мы пісалі. Толькі
тое рукапісанне знікла, пакралі яго. То вось
новае.*

*І мы б з адвакатам д'ябла згодныя былі. Не
было цудаў. І былі цуды. І не быў ён Богам, а быў
чалавек. Але для нас, чалавекаў, нават для тых,
што ведалі яго, быў ён — Бог.*

*І замыслілі мы пакінуць праўду. Можа, яна
дойдзе, калі пачнуць кананізаваць не ў святыя,
а ў Людзі. То хай будзе праўда.*

Аман!

Р а з д з е л І

ПАДЗЕННЕ АГНЯВОГА ЗМІЯ

*Раздзерлася напалам неба, і ў
агні з'явіўся Ён. І быў Ён выглядам
чалавек, і ўвесь у агні, і такі непаводны да нас, што мы ў жаху ўцяклі.*

Легенда Карычных астравоў

*Будуць вялікія землятрусы на
месцах, і глады, і пошасці, і жалівыя з'явы, і вялікія знакі з неба.*

Евангелле ад Лукі 21:11

«...Год той быў страшны год. І дурному было
ясна, што абячае ён сатанінскія вялікія беды. Па
ўсёй зямлі беларускай чынілася такое, чаго ні
раней, ні потым не бачылі нават відалыя людзі.

З самага пачатку года і кожны вечар заранкі былі чырвоныя, як кроў, а ветру наступнага дня не было. І высокія аблогі ўначы свяціліся срэбрам, і слупы агнявыя ўзімку гулялі ў небе, нібы гэта ў самаедскіх праклятых землях, а не ў нас. Хто хадзіў з таварамі ў Любку¹, Брэмен ці Рыгу, а адтуль морам на Стыкольную², Хрысціянню, ангельскія землі і на поўдзень ад іх, як то ў заводзе было, казалі: коннік на «маці мора»³ скача як шалёны і дзідай сваёй паказвае авама і сема, туды і сюды, на захад і на поўдзень і на ўсход, абы толькі не на Зорны Кол⁴, як то належыць. Паразбівалася ў той год караблёў — божа ты мой! Як ніколі датуль.

І ад жаху, а можа, і па волі Божай, які ўсё гэта наслаў, людзі ў той год нядужалі. Нат не піўшы, уставалі ўранні з галавою, як кадоўбец, з рукамі, нібы бяскоснымі. І пацелі ўначы, і ў грудзях іхніх ціснула і раўло, а ў некаторых валасы лезлі. І на дзіва мала ў той год нарадзілася дзяцей, можа, таму, што быў голад і пошасць, а можа, па волі Божай, каб не пакутавалі бязвінныя.

Не толькі людзям, а і звярам, і гадам, і пачварам падводным даводзілася ў той год цяжка. Якраз тады выдахлі ў Сенненскіх азёрах цмокі, пра якіх пісаў яшчэ прападобны Амбражэй Куцеянскі; якіх цмокаў ён калісьці заклёў і загнаў у возера, каб не палохалі людзей. Вальнадумцы

¹ Любек.

² Стакгольм.

³ Компас.

⁴ Палярная зорка.

і ерэтыкі казалі, што ўсё гэта байкі, бо ніхто тых цмокаў, акрамя п'янюг начных, не бачыў. Што ж, і п'янюгам трэба верыць. Які гэта цвярозы богабаязны чалавек палезе ўначы на ляское возера з дрэннаю славай?!

І яшчэ казалі вальнадумцы, што каб цмокi былі — яны б народ хапалі, лапалі. І гэта ерась! Па-першае, прападобны Амбражэй тых цмокаў заклаў, а па-другое, забылі яны, што ніколі ў тых часы не аддавала Лепельскае возера трупаў.

А ў той год і вальнадумцы ахнулі. Праўду казаў прападобны. За адну ноч на водмелях тых яшчураў, тых цмокаў знайшлі сорака, ды палова таго хісталася на фалях, як плаваючыя выспы. Ды другой раніцай знайшлі яшчэ трохі менш за палову таго, што выдахла ў першую ноч.

А яшчэ праз ноч усплыў самы вялікі. Адзін.

Смаллянскі лекар з тамтэйшага замка літасцівай нашае каралевы Боны, дачуўшыся, паскакаў на тое возера, каб таго дзікага і страхавобразнага звера ўбачыць. Мала яму было, архінявернаму схізмату, што гаспадыня ягоная ледзь яго ўратавала ад вогнішча, бо ён трупы выкопваў і трыбушыў іх так, што і Пётр-апостал іх потым не пазнаў бы. І, магчыма, шмат людзей такім чынам у рай не трапілі. Мала, відаць, калі ўсё ж паехаў і, нягледзячы на страшэнны смурод, звяроў-цмокаў тых агледзеў ды запісаў, цешачы марную і бескарысную сваю цікаўнасць.

Бо гэта толькі таму і трэба было, каб ведалі ўсе, якіх цмокаў заклаў прападобны Амбражэй. І калі хто хоча ведаць, я к і х, тым я, на хвілінку ў лекарскія запісы заглянуўшы, цмока таго

апішу, каб ведалі веліч нашай мудрай царквы, хай вечна будзе з ёю Пан Бог.

Выглядам той цмок быў, як звер фока¹, такі самы лсьняны, у складках, толькі без поўсці. І шэры, як фока. Але даўжэйшы за яго куды. Бо даўжыні ў ім было сем з паловай лагожаскіх² сажняў, а калі пацікавіцца немец, то восем і адна пятая фадэна, а калі, можа, ангелец, то сорок дзевяць футай і яшчэ дваццаць дзве цалі³.

Тулава мелі тыя цмокi шырокае і трохі пляскае, і мелі яны плаўнікі — не такія, як у рыбы, а такія таксама, як у фокі, таўстамыся, шырокія, але не дужа доўгія. Шыю мелі, па тулаву, дык тонкую і надта доўгую. А на шыі сядзела галава, адначасова падобная і на галаву змяі, і на галаву лані.

І, дальбог, смяялася тая галава. Мо проста зубы скаліла, а мо — з нашых бедаў. І зубы былі велічынёй з конскія, але вострыя, і многа іх было на такую галаву аж данельга.

Вочы вялізныя, як сподкі, каламутна-сінія ў зелень, ашклянелыя. І страшна было глядзець у тыя вочы, і мурашкі па спіне, нібы Евінага змяі ўбачыў, і непамысна неяк, і нібы ў чымсьці вінаваты.

Л е к а р у, вядома, страшна было глядзець. Бо я, Андронік Лагафіл, што выпадкова тады перабываў у Смаллянах, ля возера таго не быў. Лекару можна, а ў мяне такога абаронцы, як у

¹ Цюлень.

² Лагойскіх.

³ Пятнаццаць метраў.

яго, няма. Ды і не цікавіў мяне пракляты звер. Я ў веры цвёрды і цікаўнасці лішняй выракаюся. Няўхвальная яна дзеля хрысціяніна, цікаўнасць.

Потым толькі зведалі мы, з чаго смяяўся дохлы звер. Тады, калі рачоны Хрыстос у Гародню зайшоў і людзей пабіў, і ксяндзоў¹ з магнатамі пабіў. А з'явіўся ён за грахі каталіцкіх² сыраядцаў і асабліва за грахі кардынала Лотра³.

Вялізнае — ляжала на беразе і смярдзела. Што, д'ябал яго ведае, з якіх дапатопных часоў, прыйшло і вось, па невядомай прычыне, здохла. Можна, таму, што з'явіўся чалавек... Але гэта мудрагельствы пачаліся ўжо. А хрысціянін мудрагеліць не павінен, каб не падупала вера. І так заняпала яна ў апошнія нашы часы.

І было ў вачах ашклянелых, ва ўсім здыханні пачвары гэтай і ў смуродзе нейкае прароцтва. Але якое — слабым мазгам чалавечым дагэтуль не ўдалося зразумець.

...І яшчэ было ў той год страшнае і незразумелае. Толькі ўжо не на зямлі, а на небе. Узнікалі недзе далёка азёры і акіяны, і замкі плылі ў аблоках, і неведомыя ля іх дрэвы і чароды, што пасвяцца.

Плылі ў небе караблі пад крывавамі ветразямі.

І ўставалі ў небе гарады так буйна, што жыхароў можна было пазнаць у твар, і адзін пазнаў у гэтым д'ябальскім горадзе сябра, а за гэта яго звалаклі ў гарадскую цямніцу. Таму што, калі ў

¹ Праўлена кімсьці: «папоў».

² Праўлена: «праваслаўных».

³ Праўлена: «мітрапаліта Балвановіча».

цябе ўжо сябры ў такіх гарадах живуць — ясна, што ты за птушка.

А то было яшчэ тады ў Мсціслаўлі. Выйшаў толькі дзень назад з горада шляхецкі полк на мяжу. І вось убачылі гэты полк жыхары. Ідзе па небе. А праз некалькі дзён выразалі і выбілі гэты полк да апошняга чалавека. Ішлі Маскву біць, а замест гэтага Масква іх пабіла. Ішлі па небе, куды праз некалькі дзён і адправіліся. Гэта, значыцца, Бог **З н а к** падаў.

А з Менска ў той самы час убачылі ў небе два легіёны, якія, схапіўшыся, біліся так, што ясна было: мала хто застанецца жывы. Можна было разгледзець дым, шаблі, коней, што гігталі без гуку, і каноны¹. О, гора вялікае! О, ярасць чалавечая!

А потым выявілася: бачылі сечу нашых з татарамі, тымі, якіх яшчэ князь Васіль Трэці на нас навёў. А біліся за Мазыром. А датуль ад Менска амаль сто шэсцьдзесят дзве менскія вярсты², як птушцы ляцець.

І ад жаху, голаду, сечаў і Знакаў нябесных зразумела было: наступаюць апошнія часіны, смерць лютая людству і выміранне. Тыя часіны, калі, можа, не толькі на развод людзей не застаецца, але і аднаго, каб плакаць над трупамі. Тыя, калі застаецца толькі і спадзявацца, што на вышэйшы розум.

Думаю — байкі гэта. Ніхто нічога не ведае. І не Ён гэта, пэўна, прыходзіў. Але тое, што на небе рабілася і што зрабілася ў тую ноч — гэта

¹ Гарматы.

² Каля двухсот сямідзесяці кіламетраў.

праўда, гэта многія бачылі. І таму паверылі лёгка. А можа, і не таму, а проста распач прымусіла.

...Вясною той, уначы, — а бачылі тое жыхары з Міра, і Нясвіжа, і Слуцака, і Слоніма, усіх тых мясцін і весяў, — з шыпам і свістам прамчаў па небе агнявы змій з доўгім зыркім хвостом. І такі жахлівы быў ягоны выгляд, што людзі падалі на зямлю.

Бліжэй за ўсё бачылі яго мужыкі вёскі Ванячэ, што пад Мірам. Праляцела зверху, і ўніз, і наўскос і чабарохнулася за акаёмам. Здрыганулася зямля, шуганула нешта нейкае агнём, а потым даляцеў глухі ўдар.

Раніцай найбольш смелыя пайшлі ў той бок. Ubачылі вялізную яму — шэсць, калі не больш, хат улезе — з бакамі аплаўленымі, нешта бліскучае на дне і размеценую вакол, цёплую, як печка, зямлю.

Яму тую, разам з усім, потым мірскі каплан загадаў, не гледзячы і не капаючыся, зямлёю засыпаць — каб спакусы не было і каб не дакранацца да рэчаў змеевых. Бо ўсім вядома, чы ёй зброяю быў змій. Але гэта потым, на другі дзень.

І тады ўбачылі мужыкі пад хмызам, у тумане, чалавека, які ляжаў, шырока раскінуўшы рукі, ніцма, як зрынута, як ляжаў сатана, калі Пан Бог звергнуў яго з нябёс.

Ляжаў ён нерухома. Потым крыкі леляка ці то абудзілі яго, ці то варацілі да прытомнасці. І ён абапёрся на рукі, а потым павольна ўстаў і ўзняў з зямлі плашч. І тады ўсе ўбачылі, што ён у вопратцы шкаляра, і тады гукнулі і падышлі, а датуль баяліся.

Спыталі, чаму ён тут, а ён сказаў, што ён вандроўны шкаляр і заблукаў і добра бачыў, як падае

Гэта з неба... і далёка ад яго, але як ён і надалей блукаў, то выпадкова выйшаў на гэта самае месца і тут убачыў, што зямля гарачая. А паколькі крэсіва ён згубіў, а сам дужа намерзся, то лёг на гарачую зямлю і праспаў, як на ляжанцы. А калі ў яго спыталі, а чаго гэта ў яго лоб разбіты, ён сказаў, што ўчора, дарогаю, пабіўся з вандроўным манахам у карчме.

І тады ў яго спыталі, як гэта ён не баяўся так блізка ад д'яблагага месца спаць. А ён сказаў, што ніякіх д'яблаў на свеце ён не баіцца і з ахвотаю бы на гэты выгляд паглядзеў ці нават выспаўся на адной печцы — бо яму гэта малаважна.

Быў ён не такі ўжо і малады, год трыццаць пяць, але дужа моцны і на галаву вышэйшы за ўсіх. Твар нейкі не такі і, як тыя людзі мне казалі, смешнаваты, бровы густыя і доўгія, зубы на дзіва белыя. Для пояса ў яго вісеў корд¹ у бліскучых піхвах. Бліскучых, але таных, бо гэта не было срэбра.

І мужыкі тыя пусцілі яго ісці сваёй дарогай, а самі пайшлі да каплана. І шкаляр пайшоў.

Хлор Мамантовіч, шляхцюк, потым казаў мне, што гэта ён першы аб усім здагадаўся. Бо, вяртаючыся з горада ў засценак і сустрэўшы Гэта аднаго на дарозе ў сваім плашчы, аж жахнуўся, палічыўшы яго за Хрыста. Нібы раптам і на хвіліну здагадаўся — аж ногі да зямлі прыкіпелі і неба здалося з літоўскі кажух. Але тут здзіўляцца не трэба. Раніцай, здалёк, на гразкай дарозе — чаго не прыкінецца. Ды і Хлор, вядома,

¹ Кароткі меч.

як заўсёды, быў на падпітку. Усе ведаюць, чаго ён так рана з горада ходзіць.

...А потым бачылі Я г о ўжо з двума іншымі людзьмі... А пасля бачылі шэсць чалавек... Дзесяць... А потым было іх трынаццаць, і за імі цягнуўся крыты кужэляй фургон».

СЛОВА АД ДВОХ СВЕДКАЎ

«Так лічылі людзі. Але мы нічога такога не заўважалі, калі яно і было. Іначай чаму б Ён быў спачатку такі, як мы, чаму нікуды не ўблытваўся і не лез, чаму не дапамог людзям?

Наблытаў тут бессаромна ў адзіным сваім запісе аб ім, аб чутках, якія хадзілі пра пачатк ягоны, Андронік Лагафіл. І нічога болей не сказаў, спадзеючыся на іншых. Пра галоўнае не сказаў.

А было не так. Было вось як. Слухайце, людзі».

Р а з д з е л ІІ

ГОЛАД, І ПОШАСЦЬ, І МОР

*У тых дні, калі кіравалі суддзі,
здарыўся голад на зямлі.*

Кніга Руф

*У палацах сыты пах віна і мяса,
А на шляхах — шкілеты мерцвякоў.*

Ду Фу

Зямля была чорная.

Уся ў сетцы трэшчын, у глыбокіх расколінах, сухая, як далонь земляроба і як порох. Рэдка,

часам за палову сажня адзін ад аднаго, варушыліся на ёй чэзлыя жытнія парасткі.

Вецер часам уздыхаў сярод гарачыні, але нёс толькі яшчэ большую спёку, бы з напаленай печкі. І тады полем блукалі карлікавыя смерчы. Яны неслі пыл, але такі чорны, што, здавалася, — попел.

І такі самы попел віўся з-пад капытоў паляўнічай кавалькады, якая імчала полем, а потым дарогай, да недалёкага сяла.

Людзі ехалі збольшага на чорных або мышастых злых мулах, і па гэтым можна было здагадацца, што едуць людзі духоўнага звання. Але, каб не пурпурная кардынальская мантыя аднаго, каб не біскупскі плашч другога, каб не шэрая дамініканская і не ліловая праваслаўная расы двух іншых, любы наглядальнік мог бы ўзяць гэта пад сумненне.

З-пад рас выглядалі кальчужныя каўняры, пад плашчамі былі залочаныя латы з сонцам на грудзях. (У сонца ператварылася галава Медузы Гаргоны, якую любілі чаканіць на сваіх латах паганцы; ператварылася таму, што, вядома, не да твару было хрысціянам насіць на грудзях паганскі знак. І вось замест твару Медузы гразіўся з лат ярасны сонечны дыск, а замест змей хваліста разбягаліся праменні.)

Здаецца, супраць таго, што гэта папы, сведчыла і іншае. Тут не было ніводнага чалавека, пры боку і ў руках якога не было б зброі.

Елянцовыя — палескія, цісавыя — заходнія і страшныя беларускія лукі з двух змацаваных рагоў шэрага ляснога быка, калчаны-тулы, пішчалі; гіганцкія, у чалавечы рост, двухручныя мячы

з хвалепадобным або прамым лязом, без піхваў, бо з іх немагчыма выцягнуць самому лязо такой даўжыні; мячы сярэдняй даўжыні і кароткія корды. Азіяцкія, прамыя, як меч, шаблі і шаблі булатныя, змеепадобныя; персідскія, вузкія, як аер, і вострыя, як джала; турэцкія ялмані¹ са сталлю, якая ідзе блакітнымі зорачкамі; ятаганы, падобныя на сярпы і прызначаныя, як і сярпы, для ўдару ўвагнутым бокам; прыдняпроўскія беларускія дзіды паўтарачнай даўжыні і таму прызначаныя для кідання нагой, з пад'ёму ступака, і беларускія ж іклы, кароткія мячы з лязом шырокім і тоўстым, як каровін язык, і даўжынёю ў дваццаць пяць цаляў, з месяцападобным канцом рукаці, для ўпору ў живот або грудзі, калі кідаешся на ворага, і двума ўпорамі для рук, іклы, прызначаныя для смяротнай рукапашнай у цеснаце. І на ўсім гэтым — рабізна залатых карбовак, эмалі, золата, рубінаў, ажурных накладак. А над усім гэтым, пад шышакамі, арабскімі зярцаламі, кальчужнымі сеткамі і булатнымі шаломамі — вочы, якія і хвіліны не задумаюцца над тым, ужыць гэтую сталь або не ўжыць.

Здзівіўся б такому толькі чужаземец. На працягу некалькіх стагоддзяў, а асабліва ў той час, дажджом сыпаліся дэкрэты, у якіх забаранялася духоўным асобам насіць зброю ў мірны час, выхваляцца ёю, злоўжываць ёю. І, аднак, ніхто не звяртаў увагі на дэкрэты і на пагрозы, што былі ў іх. У крайнім выпадку можна было спытаць нават і самога папу, дзе ён бачыў мір.

¹ Шаблі, пашыраныя і часам уцяжараныя на канцы.

І таму ўзброены былі ўсе, акрамя некаторых жанчын.

Так, жанчын. Трэцяе, што магло б прымусіць усумніцца ў тым, што едуць людзі, надзеленыя духоўным санам, было тое, што з імі на асобных конях, а то і проста за спінамі сядзелі кабеты. Размаляваныя, беленыя, з падплоенымі валасамі пад залатымі з алмазамі сеткамі, з аголенымі амаль да саскоў грудзмі, на якіх прыслужніцы майстэрскі вывелі танюткамі пэндзлікамі сетку блакітных жылак. Зубастыя, відавочна драпежныя, відавочна неакрэсленых паводзін — усё адно знатная гэта была дама ці жанчына з бессаромнай вуліцы.

Некаторыя кабеты былі таксама ўзброены. У астатніх сядзелі на пальчатках сокалы.

З гікам, выгукамі, рогатам імчаў конны паязд. Беглі на сворках гладкія ваўкарэзы і хортыя.

Коннікі ўварваліся ў вёску, як арда. Замільгалі па баках шэрыя хаты, халупы, складзеныя з тарфяных цаглін, і проста зямлянкі.

Чалавек, што сядзеў ля дарогі на купе гною, працягнуў парэпаную, як зямля, руку. Той, што ехаў наперадзе, дастаў з-пад пурпурнай мантыі, з вацка¹, прывешанага пад пахай, медную манету і кінуў.

— Дарэмна вы гэта, ваша правялебнасць, — сказаў яму біскуп.

— Для вас у мяне ёсць прозвішча, пан Камар.

— Дарэмна вы гэта, пан Лотр.

— Чаму?

¹ Вацок — каліта.

— Хіба хопіць на ўсё гэта быдла? Працаваць не хочуць, руку цягнуць. І потым... каб гэта ўбачылі іншыя — яны б кінуліся несамавіта. Маглі б і раздзерці. І, ва ўсякім разе, давялося б ужыць зброю... Лепей прыбавіць хады і цяпер.

Кавалькада пагнала ўнамёт. З-за купы гною з'явілася галава чатырохгадовай дзяўчынкі.

— Што ён табе даў?

— Два боханы хлеба, доцю. Чыстага хлеба.

— А хлеб смачны?

— Смачны.

Дзяўчынка зачаравана глядзела ўслед паляванню:

— Прыго-ожыя.

— Вядома, прыгожыя. Гэта ж не мы, мужыкі. Заступніку перад Панам Богам трэба быць прыгожым. Іначай яго Пан Бог і ў палац да сябе не пусціць.

Паязд зноў вырваўся ў палі, пакінуўшы за сабою хаты, падобныя на гнойныя сумёты, і гатычны спічасты касцёлік, падобны на гнездо горнага крышталю. Коні пайшлі павольнай ступою.

— Тое, што і дваццаць год назад, калі я пакінуў гэтую зямлю, — ціха сказаў Лотр. — Толькі тады тут было куды багацей. Багатая ж зямля.

Камар, нахмурыўшы цяжкія бровы, глядзеў на Лотраў твар: выпрабоўвае, ці што. Але гэты твар, усмешлівы, белы і румяны, высакародны, здавалася б, на самы неабазнаны позірк, быў проста зычлівы і гожа.

— Справа веры патрабуе ахвяр, — унікліва сказаў біскуп.

— Вядома.

— І асабліва, калі ўлічыць, як цяжка хворы гэты край схізмаю.

— Кіньце. Унь тая схізма, мітрапаліт Балвановіч, скача за намі. Неблагі чалавек.

— У гэтага неблагога чалавека адабралі за апошні час дзве царквы. Вось так. І не таму, што ён кепскі, а таму, што гэта — чужы ўплыў на землі, якія яшчэ не сталі нашымі.

— Вы разбіраецеся, пан Камар... Дарэчы, дзякуй вам за вашу былую пасомую. — Ён адкінуў галаву назад, быццам паказваючы патыліцай на жанчыну, што сядзела за ягонай спіною. Усмінуўся: — Такім чынам, вы для мяне, па сутнасці, тое, што для міран цесць.

— Ну, калі можна ўявіць сабе цесця, які... — грубы, рэзкі твар Камара скрывіўся лёгкаю ўсмешкай.

Жанчына глядзела на яго з чаканнем і дакорам.

— А гожая? — спытаў Камар.

— Гожая. І ў Італіі, і паўсюль я не бачыў такіх.

Кабета была сапраўды гожая. Непамерныя чорныя вочы, доўгія, як стрэлы, веі, вішнёвы малы раток, снежнай белі і пяшчотнасці скура аблічча і дзіцячых рук. Гнуткая, як змяя, з высокімі невялікімі грудзьмі, яна сядзела ў сваёй нязручнай паставе грацыёзна, гнутка, мякка трымаючыся ручкай за Лотраў плячук.

— То вось і старайся, — сказаў ёй Камар. — Служы новаму свайму пану, як належыць служыць такому высокаму госцю.

— Калі можна лічыць госцем чалавека, які прыехаў на год і долей, — сказаў Лотр.

— Мы гасціннасць не на дні мераем.
— Ведаю. Сам адсюль.
— Ну вось. І таму, дзеўка, службы без наракан-
няў і глупстваў. Чуеш, Марына?

Чырвань з'явілася на абліччы кабеты. А по-
тым надзея, з якой яна глядзела на біскупа, згасла.
Згасла і цеплыня, а вочы глядзелі цяпер з сухім
бляскам.

— Ды толькі сумная нешта, — мякка сказаў
Лотр.

— Пасумуе і кіне. Яна прыхілістая, пане. Ад-
даная. І да любасці схільная.

Гаварылі яны так, нібы яе зусім не было з імі.

— А калі будзе кіслым тварам настрой вам
псаваць — пакарайце, — сказаў Камар.

— Не праміну скарыстацца парадаю, — усміх-
нуўся кардынал. — Вось толькі вернемся дамоў.

Жанчына нават не ўздыхнула. Толькі апусціла
галаву і павярнула яе прэч ад біскупа. З таго бо-
ку не ехаў ніхто, а каб ехаў, то заўважыў бы ў жано-
чых вачах адчай абражанага гонару і адрынутай
прывязанасці, бяссільны гнеў і сухую нянавісць.

— Дарэчы, — сказаў Лотр, — паклічце мне
гэтага... дамініканца... Як жа яго?

— Фларыян Басяцкі. Мніх-каплан касцёла
псоў Пана Бога.

— Вось-вось...

— Загадваеце вярнуцца з ім?

— Нашто? Не можам жа мы кінуць адных,
без прыемнай бяседы, айца Балвановіча і гэтага...
з ім... пана Цыкмуна Жабу. Ён войт горада?

— Войт.

— І, здаецца, не вызначаецца талентам субя-
седніка?

— Ён і розумам не вызначаецца.

— Ну вось. Пакуль будзем гаварыць — падкіньце ім свайго... Дарэчы, дзяўчына надзейная?

— Можаце гаварыць аб усім. Сам запэўніўся. Урэшце, ведае, што бывае за парушэнне нашай таямніцы. А пра важлівае можна і на лаціне.

— З богам, пан Камар.

Біскуп паскакаў да астатніх коннікаў, што далёка адсталі ад іх. Лотр павярнуў галаву да кабеты.

— Як цябе?..

— Марына Крывіц.

У жаночых вачах ужо не было роспачы і гневу. Было асуджанае, амаль спакойнае прымірэнне. Лотр і павярнуўся толькі таму, што яна, быццам зразумеўшы, што нічога не зробіш, мацней абняла ягонае плячо.

— Ты не бойся, дзяўчынка. Табе будзе добра са мной.

— Мне з усімі было добра.

— І з ім?

— І з ім. З апошнім.

— Ну-ну... Не з першым і не з апошнім.

— Мне абрыдла гэта, ваша правялебнасць.

— Ты будзеш клікаць мяне правялебнасцю і ўдома? — перавёў размову на іншае нунцый. — Кінь... Што, табе абрыдла багацце, вядомасць, сіла? Лепей было б са смярдзючым кажамякам за мужа? Ты досыць легкаважнае дзяўчо, ты хочаш жыць, як то належыць. Так?

— Так, — усміхнулася яна.

Ён закінуў руку назад і пагладзіў яе клуб.

— А цяпер усміхайся. Вось скача каплан.

Дамініканец асадзіў ля іх ашчэранага каня. Худы, падборысты, з пранізлівым розумам у шэрых вачах, ён быў нават прыемны і гэтымі вачыма, і змяістай, ледзь улоўнай усмешкай. Хітрая старая ліса. З пачцівасцю паглядзеў на жанчыну, зразумеўшы, што ўсё вырашана, ухіліўся Лотру.

— Вам не нязручна з ёю, правялебнасць?

— Сваё я прывык адчуваць целам, а не бацьць яго на другім кані. Мне прыемна, і гэтага досыць.

— Ваша праўда, — сказаў дамініканец.

У маўчанні ехалі яны дарогай. Манах толькі аднойчы кінуў на кардынала дапытлівы позірк, а потым ехаў моўчкі, вонкава безуважны, разумеючы, што субяседнік скажа, калі захоча сказаць.

— Слава Ісусу, — раптам вельмі ціха сказаў Лотр.

— Я не разумею вас, — з зычлівай спакойнай усмешкай сказаў каплан.

— Марыце хутчэй скінуць расу?

— І тут сэнс сказанага вамі цёмны для вушэй маіх.

— Вы вучыліся ў Саламанцы? — перайшоў на лаціну кардынал.

— Доктар ганорыс каўза¹, — таксама па-лацінску адказаў каплан.

— Прывітанне ад сябра.

— Якога?

— Ігнація Лаёлы.

— Каго?

— Хопіць, вось знак.

¹ Ганаровы доктар.

І ён працягнуў манаху далонь, а на ёй медаль-ён са змяёю, што абвіла падножжа крыжа. Змяя ляжала ў пагрозлівай паставе, баронячы крыж.

— Унутры таксама ўсё, што трэба.

— Я не разумею толькі аднаго, — сказаў манах.

— Адкуль я ведаю?

— Але. Адкуль вы ведаеце, калі ідэя братэрства Езуса толькі зарадзілася ў галаве...

— Калі ідэя гэтая — дзве тысячы чалавек, здатных на ўсё.

— Вы і гэта ведаеце?

— Ведаю.

— Такое нешматлікае кола, — сказаў каплан.

— Гэтае кола сора будзе самым магутным ордэнам на зямлі. Самым магутным, бо самым нябачным.

— Не трэба аб гэтым. Папа яшчэ нічога не ведае і не зацвердзіў...

— Ён сора зацвердзіць. Мы паклапаціліся аб гэтым. Здаецца, ён схільны...

— Божа, такі нечаканы поспех.

— Чаму нечаканы, — усміхнуўся Лотр. — Чаканы і заслужаны. Трыста год існуюць францысканцы-мінарыты. Жабрацтва здабывае ім людскую любоў, жыццё сярод людзей — веданне іх і ўплыў на іх. Але яны адметныя хаця б вопраткай. І трыста год існуе твой, дамініканскі, ордэн. Ён грызе ворагаў Бога, як пёс. Пачынаючы ад вальдэнсаў і катараў, вы знішчаеце ерасі, вы кіруеце інквізіцыяй, але вы таксама на вачах. Натуральна было б стварыць братэрства, якое жыло б сярод усіх, як мінарыты, і ведала б людзей, як яны, але адначасова рвала б ерэтыкоў,

як псы Гасподні. Не грубай сякерай, вядома, — пакінем яе вашаму... гм... цяперашняму ордэну, — а больш тонкай зброяй. — Пагайдаў медальёнам. — Хаця б вось такой. І гэты ордэн павінен быць нябачным і ўсёпранікальным, як смерць, ведаць усё і ўся, нават тое, што вораг пабаяўся падумаць. Тайны, магутны, розны па вопратцы, з магнатам — магнат і з хлопам — хлоп, з вальнадумцам — вальнадумец, з праваслаўным — праваслаўны, але заўсёды — атрута самога Бога ў целе ворага. Нябачнае войска ў кожнай краіне, якое вядзе войны, рыхтуе вайну забойствам моцных і выхаваннем малых дзяцей і ўсім, што стварыў д'ябал і што мы павінны зрабіць зброяй у абарону Госпада. Нашто грэбаваць нечым? А грахі нашы — замоляць. Каб вас не было — вас варта было б выдумаць. І шчасце, што вы знайшліся, а Лаёла, такі яшчэ малады, зразумеў, што ён патрэбны, і адкрыўся нам.

— Вы льеце бальсан на маю душу, як...

— Я здагадваюся, аб якім яшчэ сваім знаёмым вы хочаце сказаць. Бог даў вялікаму Томасу¹ доўгі век, семдзсят восем год, пэўна, дзеля таго, каб даць яму нацешыцца перад вечнымі пакутамі пекла, куды ён несумненна трапіў.

— Ён?

— Ён. Таму што ён сек з пляча. Дзесяць тысяч спаленых, выгнаныя з Іспаніі марыскі і іўдзеі. Рамеснікі, гандляры, упартыя земляробы і ткачы шаўкоў — дзе яны? І, галоўнае, дзе іхнія багацці? Яны ў Афрыцы, закліятыя цяпер нашы ворагі.

¹ Тарквемада.

Рана ці позна яны зробіць нейкую такую інтрыгу... А адных грошай, якія ён выдаткаваў на дровы дзеля гэтай ілюмінацыі і касцюмы дзеля гэтай камедыі, хапіла б, каб зрабіць з гэтых людзей, або хаця б з іхніх дзяцей, такіх самых, як і ён. Я не супраць вогнішчаў, але да іх не трэба звыкаць, як да штодзённага абеду, сядзення на гаршку або штодзённай шлюхі ў тваім ложку, — гэта не працабе, дзіця, — імі трэба захапляць. Маўры, яўрэй і ерэтыкі таксама людзі...

— Што вы кажаце?! — не ведаючы, выпрабоўвае субяседнік або гаворыць шчыра, абурыўся манах.

— ...і з іх зрабіць мярзотнікаў, і апошнюю навалач, і багоў, і воінаў веры, і забойцаў, і катаў ніколькі не цяжэй, чым з усіх астатніх двухногіх. Хрыстос быў іўдзея і — да пары — ерэтык, і Паўла, і... Лютэр, а цяпер на іх моліцца большая ці меншая колькасць людзей. Ерэтыкі толькі датуль ерэтыкі, пакуль яны слабыя. І кожнаму такому нельга дазваляць зрабіцца моцным. Вы разумееце мяне?

— Здаецца, зразумеў. Гэта думкі Ігнація. Толькі... гм... завостраныя да небяспечнасці.

— А я і не кажу, што прыдумаў бы такое сам. Я ведаю, на што здатная мая галава, і ў гэтым мая сіла. То што?

— Паколькі былая «ерась» Хрыста, а цяпер яго «вера» ёсць н а ш а вера — нам не патрэбна існаванне іншых ерасяў, якія таксама могуць зрабіцца верамі і тым саслабіць нашу веру і нас. Усё адносна, і сённяшнія цары — заўтра дзярмо, а сённяшняе дзярмо — заўтра цар.

— Т-так, — усміхнуўся Лотр.

— І таму ваюй за сваё, а асабліва супраць самай страшнай ерасі, чалавечага самаўзвышэння і жадання думаць, ваюй супраць самай страшнай ерасі, якую ў Італіі завуць гуманізмам, таму што гэта рошчына вечнага неспакою, таму што гэта адзіная ерась, якая не стане верай і догмай, але калі стане — нам усім, і давеку, прыйдзе канец.

— Ого, — сказаў Лотр.

Ён глядзеў на гэтага сённяшняга дамініканца, а заўтрашняга езуіта з жахам і амаль з захапленнем. І адначасова з болем адчуваў, што сам ён — толькі пераносчык чужых думак, што ён ніколі не здолее да канца развіваць іх і рабіць з іх такія далёкія, канчатковыя высновы, што ён — твар царквы, але ніяк не сэрца, не розум, не зброя яе.

— І таму, калі мы не хочам памерці — з пляча не сячы. Бо ў гідры адрастаюць галовы. А адсекшы, атруткай прымаж, ваюй брудам за чыстую Божую справу, плёткамі ды агаворамі — за праўду, н а ш у праўду. А лепей забяры дзяцей, іх прымусь з самага пачатку думаць па-свойму, забі ерась гуманізму яшчэ ў калысцы, няхай сабе і самай вялікай хлуснёй. Тады і мячы не спатрэбяцца. Бо нашто ж сваіх біць? Гэта толькі вар’ят сярод тысяч дурняў рабіць можа.

— Правільна, — уздыхнуў Лотр. — І таму рыхтуйся. Можаш касцёл дамініканцаў ужо цяпер у думках зваць езуіцкім, а калегіюм пры ім — езуіцкім калегіюмам. Па часе скінеш гэтую расу, каб не насіць нікай. Вы будзеце моцныя, мацнейшыя за ўсіх. Магістр ваш будзе не магістр, а «шэры папа», не розумам шэры, а непрыкметнасцю і

ўсёпранікальнасцю, таму што шэрае — паўсюль. Рыхтуй дзяцей... Колькі ў цябе зараз тваіх людзей?

— Больш за тысячу.

— Будзе дзесяць тысяч. Войска Езуса. Пашырай яго, пашырай уладанні свае на ўсю зямлю, палой за ерасямі і за гэтымі італьянскімі трызненнямі. З людзьмі можна зрабіць што хочаш. І трэба прышчапіць усім ім свой мозг, і рабіць гэта хутчэй, бо вось яны выдалі сваю Біблію і цяпер пачнуць чытаць самі; бо вось трыццацёх год не мінула, як Калумб адкрыў Індыю, а свет ужо не схаваеш у крышталёную скрыню Казьмы Індыкаплова, і трэба, каб уся зямля, колькі яе ні ёсць, была ў новай, нябачнай скрыні, скрыні нашага духу і нашай веры.

— Зробім.

— Веру. Паўсюль. Вытравіць назаўжды. Каб забылі назаўжды. Каб па ўсёй светавай імперыі забылі, што яны «цары натуры», «мысліцелі», «тыя, што самі думаюць і самі шукаюць», а помнілі і ведалі толькі адно, што яны рабы Бога, адэпты нашага вучэння, што яны не сумняваюцца ні ў чым і думаюць, як усе. І ні на гран больш за нас.

Езуіт схіліў галаву. Задаволены адзін адным, яны з палёгкаю ўздыхнулі.

І тут здарылася дзіўнае і небывалае. Хто паверыць — той малайчына, а хто не паверыць — таму няма чаго і чытаць далей, і няхай кіне.

Таму што, калі яны ўздыхнулі, дзве невялікія істоты, нібы вызваленыя гэтымі ўздыхамі, вылецелі ў іх з ратоў. Былі яны, як малюнкi «душы» на некаторых іконах, кропля ў кроплю падобныя да сваіх гаспадароў. Хто ніколі не бачыў такіх

ікон — хай паедзе ў Кіеў і там, ля ўвахода ў лаўрскія пячоры, агледзіць ікону аб блуканні па пакутах душы святой... а халера яго ведае, якой святой, забыўся. Але душа падобная на паменшаную ўтрая копію сваёй гаспадыні. Вось гаспадыня памерла — і душа ў празрыстым хітончыку стаіць побач, вылезла. Вось душу вядуць за ручку па пекле. Вось д'яблы смажаць кагосьці... Вось вісяць грэшнікі, падвешаныя менавіта за тые часткі цела, якімі грашылі пры жыцці... хабарнікі за рукі, паклёпнікі за язык... ну і гэтак далей... А вось і душу прыводзяць у рай.

Істоты, якія непрыкметна для ўсіх вылецелі з ратоў у кардынала і дамініканца, у рай увайсці, бадай што, не здолелі б. Таму што не былі яны белыя, і празрыстых хітончыкаў на іх не было.

Былі яны зусім голыя, як Ева ў касцюме Адама, сабою цёмныя, з «зубкамі, як часнык», і «хвосцікам, як памялцо», па словах неўміручай народнай песні пра смерць карчмара Лейбы.

Яны вылецелі, пакруціліся над галовамі гаспадароў і, счапіўшыся хвастамі, весела ўзляцелі ўгору.

І адразу тые двух, што гаварылі такія мярзотна-разумныя і страшныя рэчы, забыліся на іх, забыліся нават на тые мудрагелістыя словы, якія толькі што так лёгка вымаўлялі іхнія вусны. Нібы замкнула ім рот.

Бо гэта пакінулі іхняе цела душы той с п р а в ы, якую ўсе яны рабілі. Засталася яе закасцянелая абалонка.

Калі ж некаторыя прыдуркаватыя і паслядоўныя да ванітаў «рэалісты», што часам яшчэ выкладаюць у нашых школах ці вучаць пісьмен-

нікаў розуму, спытаюць, нашто мне спатрэбілася ўмяшанне нячыстай сілы і тагасветных істот, якіх, вядома, няма, — я спытаю ў іх толькі адно.

Можа быць такое, што прыродны балван, які нават ніколі не чуў... ну, скажам, аб Платоне, аб'ектыўна служыць папоўшчыне менавіта таму, што ён балван? Можа самаўпэўненае быдла, што ніколі не чула аб Ніцшэ, аб'ектыўна быць ніцшэанцам менавіта дзякуючы сваёй непісьменнай маніі велічы? Можа дурань, які скончыў два класы царкоўна-парафіяльнай школы і палічыў, што з яго досыць і што ён усё ведае, вучыць фізіка, як яму сепарыраваць плазму, і паэта, як яму карыстацца дольнікам і цэзурай? Можа. І хіба такім чынам, не ведаючы гэтага, ён не будзе служыць страшнай ідэі цемры? Будзе. Будуць.

Ну вось. І як бы я мог іначай паказаць аб'ектыўны сэнс таго, што рабілі і будуць рабіць на працягу ўсёй кнігі гэтыя два паганцы і ўсе іхнія сябры?

Яны не ведалі такіх слоў, як «ідэя», «абсалютны дух», «чалавечнасць». Але ўсё сваё існаванне, усе свае ідэі яны паставілі на служэнне гэтаму абсалютнаму духу ў яго барацьбе з чалавечнасцю.

Цёмныя і брудныя, нават фізічна, яны не думалі, што плаванне Калумба і выданне Скарынам Бібліі на зразумелай мове — ёсць два ўдары з серыі смяротных удараў, якія наносіць іхняй догме новы Чалавек. Але інстынктыўна яны адчувалі, што гэта в а р о ж а, што гэта баламуціць, непакіць, што гэта асвятляе бязлітасным і смертаносным святлом тую ўтульную і цёмную гнойную жыжку, у якой яны кішэлі.

І таму яны змагаліся, то бок аб'екты ў на дзейнічалі так, як быццам іхнія цёмныя мазгі разумелі і ведалі ўсё.

Магло б здацца (бо гэтая іхняя «дзейнасць» была паслядоўная), што яны ўсё разумеюць, што яны нясцерпна-разумныя чорным сваім розумам, што яны — свядомыя воіны цемры. А яны былі проста людзі свайго саслоўя, якія баранілі сваю ўладу і «веліч», свой мяккі кавалак. Яны былі проста дзеці свайго часу, няшчаснага, хворага, гнойнага, сагнутага, калі чалавек быў амаль жывёлай і толькі сям-там выбіваліся наверх парасткі скарлючанага, але ўпартага і моцнага жыцця.

Яны былі гной, але няма такога гною, які не лічыў бы, што ён — вышэйшая субстанцыя, і не лічыў бы з'яўленне на ім зялёных парасткаў з'явай ніжэйшага парадку.

І супраць гэтага жыцця яны змагаліся насмерць, мала разумеючы, чаго змагаюцца, і ведаючы толькі, што — «т р э б а». А «т р э б а», якое клікала іх да нянавісці, была догма, гнюсная і даўно састарэлая, як усе догмы і панацэі¹, ідэя ўсясветнай ваяўнічай царквы. І страшныя, і разумныя, і шкодныя яны былі толькі ў а г у л ь н а й сваёй дзейнасці, у в о г у л е, у с е р а з а м. І ў гэтым быў знак, што яны аджылі. Калі яны пачыналі, кожная адзінка, здатная памерці за гэты пачатак, была больш моцная, чым уся іхняя маса цяпер. Тады яны, хай сабе і непрыдатнымі сродкамі, будзілі сусвет, ці думалі, што будзяць. Цяпер яны лавілі гэты сусвет сеццю. Тады

¹ Панацэя — шарлатанскі сродак ад усіх бедаў.